

*Філоненко В. М., здобувач кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Національний університет внутрішніх справ (м. Харків)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕНОСТІ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

Стаття присвячена проблемі дослідження психологічних особливостей злочинців-рецидивістів. Надані результати аналізу особливостей вираженості акцентуацій характеру засуджених, які не вперше відбувають покарання за скоєння корисливих та насильницьких злочинів. Серед цих осіб виявлено велику долю акцентуованих особистостей. Але дані за шкалами вказують на добру компенсацію акцентуацій в характері засуджених та їх безпроблемну адаптацію до майже звичних для них умов.

Ключові слова: злочинець, рецидивіст, особистість злочинця, акцентуації характеру.

Статья посвящена проблеме исследования психологических особенностей преступников-рецидивистов. Представлены результаты анализа особенностей выраженности акцентуаций характера осужденных, которые не первый раз отбывают наказание за совершение корыстных и насильственных преступлений. В ходе работы выявлено, что большая часть из них являются акцентуированными личностями. Но данные по шкалам указывают на хорошую компенсацию акцентуаций в характере осужденных и их бесппроблемную адаптацию к почти привычным для них условиям.

Ключевые слова: преступник, рецидивист, личность преступника, акцентуации характера.

This article is dedicated to the problem of research for psychological analyses between criminal-recidivists. Here are left results of analyses for features of expresses in accentuation characters of convicts, that serves one's sentence for perpetration of mercenary motives and forcible offences. With the present course of this work is revealed, that the most part of them are the accentuated persons. But the scales information in characters of convicts and their without problems adaptation for almost for them usual conditions.

Key words: criminal, recidivist, personality of criminal, accentuations of characters.

Постановка проблеми. Протягом багатьох років вивчення особистості злочинця не втрачає своєї актуальності і дотепер входить в коло предмету досліджень філософів, антропологів, соціологів, педагогів, психологів.

Злочинець у відповідності зі своїм правовим становищем вивчається як суб'єкт злочинного діяння, посткримінальної поведінки, кримінально-виконавчих правовідносин, постпенітенціарної поведінки, а також як об'єкт виправлення і профілактики. [6].

Такі вчені, як М.І.Волошин, П.Ф.Гришанін підкреслюють, що психіка будь-якої людини завжди розглядається з урахуванням конкретних умов її формування, обставин її проявів, з урахуванням її змісту, спрямованості. [2, с.68]. Над проблемою особистості злочинця, зокрема злочинця-рецидивіста, працювали такі відомі вчені, як Ю.М.Антонян, В.С.Батиргареева, В.В.Голіна, П.Ф.Гришанін, І.М.Даньшин, А.Ф.Зелінський, І.П.Рущенко, Г.Ф.Хохряков, О.М.Яковлев, та ін. І зараз ведуться роботи по вивченню рецидивної злочинності з метою розробки методів для ресоціалізації осіб, які відбувають покарання в місцях

позбавлення волі. Дослідженнями в цьому напрямку займаються В.А.Бадира, Т.А.Денисова, та інші вчені.

Вивчення соціально-демографічних, моральних та психологічних якостей людини дозволяє зрозуміти її поведінку, в тому числі й злочинну. Необхідні також поглиблені знання механізмів і мотивів поведінки індивіда, його соціально-психологічних особливостей, того середовища, в яке він включений.

Ефективне виправлення засуджених особливо небезпечних рецидивістів можливе при наявності знань про індивідуальні властивості їх особистості, що у ряді випадків визначають підвищену суспільну небезпеку рецидивістів. Це дозволяє найбільш доцільно будувати роботу з викорінення тих рис особистості рецидивіста, які сприяли зародженню і зміцненню злочинних антисуспільних поглядів, звичок і схильностей, а в ряді випадків були причиною скоєння злочинів. Знання психологічних особливостей дозволить також виявити позитивні риси особистості, на які можна опертися у виховній роботі.

Психологічною основою систематичного вчинення особливо

небезпечними рецидивістами злочинів є їх усталені кримінальні погляди, антигромадські навички і викривлена система ціннісних орієнтацій особистості.

Але, оскільки злочинна діяльність є діяльністю свідомою, що передбачає застосування певних психологічних зусиль, остільки на злочинну поведінку поряд із зовнішніми обставинами впливають такі індивідуальні властивості особистості, як темперамент, характер, здібності, нахили, спрямованість, вольові якості. [2, с.68]. Скоюючи нові злочини, рецидивісти не тільки шкодять громадянам та державі, але й затягують у злочинну діяльність нових осіб. З урахуванням цього проблема попередження рецидивної злочинності є надзвичайно актуальною.

Мета та цілі дослідження

Метою дослідження було вивчення особливостей вираженості типів акцентуацій характеру злочинців-рецидивістів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Багато дослідників мали свої погляди на структурні ознаки, якими характеризується особа будь-якого злочинця, у тому числі й рецидивіста, врешті-решт, йдеться про соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні та психічні ознаки та властивості. Питання рецидиву злочинів порушувалися в працях таких науковців радянської доби та сучасних вчених, як Ю.М.Антонян, В.В.Голіна, в роботах яких досліджувались психологічні особливості, найбільш притаманні особистості окремих категорій злочинців, злочинців – рецидивістів, питанням вивчення особистості засуджених. А.Ф.Зелінський в своїх роботах розглядав зв'язок структури рецидивної злочинності з характером злочинів, скоєних рецидивістами. М.І.Ковальов приділяє багато уваги основним питанням теорії і практики психології виправлення правопорушника. О.М.Яковлев зробив вагомий внесок в розробку питань суспільній небезпечності повторюваності рецидивної злочинності, та її попередженні. Г.Ф.Хохряков досліджував причини скоєння злочинів засудженими та їх попередженню. Низку фундаментальних наукових проблем, важливих для кримінології та криміналістики, розробив М.І. Єнікеєв.

Саме тому перед пенітенціарною психологією стоять проблеми розробки психологічних основ та інструментарію для вивчення особливостей засуджених, застосування набутих знань у процесі виправлення засуджених, а також психологічний аналіз змін, що відбуваються у свідомості засудженого під впливом виховних заходів для більш ефективної діяльності пенітенціарного працівника.

Для дослідження треба обрати таку якість, в якій буде відображатися зміна особистості в цілому, її перебудова. Крім того, індивід вже сформувався як особистість до поміщення в місце позбавлення волі. Тому важливо якимось зафіксувати зміни в особистості, які відбулись під впливом саме місць позбавлення волі. На думку відомого вченого Г.Ф.Хохрякова для вирішення такого завдання добре підходить концепція акцентуованої особистості. [8, с.125].

Для підвищення ефективності виховної роботи із засудженими були розроблені типології на основі вивчення мотивів різноманітних категорій злочинців. Велике значення для розробки виховних методик і підвищення ефективності виправлення та перевиховання мають також типології засуджених, які розробляються на основі інших психологічних параметрів. У першу чергу це стосується характеру та темпераменту. Підкреслимо, що мотиваційна типологія не замінює собою повністю характерологічної типології при застосуванні її до проблем попередження злочинів, виправлення і перевиховання засуджених. Ефективність виховних впливів визначається знаннями як мотивів, так і характерологічних особливостей. Якщо виявлення мотивів скоєного злочину може допомогти вихователю визначити загальну спрямованість індивідуального впливу, його цілі, то знання рис характеру і темпераменту дозволить розробити оптимальні тактичні прийоми педагогічних впливів, які є найбільш ефективними для конкретних засуджених. Це дозволяє конкретизувати міри виховного впливу при застосуванні до окремих засуджених, зробити їх максимально індивідуалізованими. [1, с.288-291].

Основний матеріал дослідження та обґрунтування результатів

Питання психології

Дослідження проводилось на базі Олексіївської виправної колонії у місті Харкові, яка належить до кримінально-виконавчих установ середнього рівня безпеки для засуджених, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі. Усі досліджувані - засуджені чоловічої статі із середньою або неповною середньою освітою, віком від 18 до 60 років, відбуваючи покарання за корисливі та насильницькі злочини. Вибірка була обмежена за кримінальними ознаками. Перша група складалась з 80 осіб, засуджених за корисливі злочини (крадіжки), друга – з 40 осіб, засуджених за насильницькі злочини (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, згвалтування, вбивства). Було проведено тестування за допомогою опитувальника Х.Шмішека

(показники акцентуацій характеру, визначені К.Леонгардом, 97 питань). Також було використано метод аналізу документів - вивчались документи з особової справи засуджених, з яких фіксувались демографічні (вік, наявність батьків, родинний стан, наявність дітей); соціологічні (наявність професії, спеціальності, місце роботи до арешту); кримінально-правові (термін позбавлення волі, кількість судимостей, статті Кримінального кодексу України, за якими засуджений) відомості. Обробка отриманих результатів проводилась за допомогою метода математичної статистики – t-критерія Стьюдента. Результати дослідження особливостей вираженості типів акцентуацій характеру злочинців – рецидивістів представлені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Особливості вираженості типів акцентуацій характеру корисливих та насильницьких злочинців

Тип акцентуації характеру	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	t	P
Застрагання	12,40±3,67	13,55±2,91	1,726	0,087
Возбудимість	13,06±6,45	12,67±4,87	0,335	–
Демонстрат.	11,33±3,97	10,80±4,02	0,695	–
Педантичність	13,43±4,05	14,70±4,03	1,610	–
Гіпертимність	13,00±5,52	14,90±3,93	1,942	0,032
Дистимність	13,83±5,28	12,22±5,74	1,531	–
Циклотимн.	14,60±5,21	15,22±4,31	0,654	–
Екзальтован.	18,52±5,66	17,25±5,63	1,165	–
Тривожність	9,48±5,01	9,67±5,28	0,190	–
Емотивність	13,20±4,46	13,42±3,96	0,270	–

За результатами дослідження, представленими в таблиці 1.1., показники за шкалою застрагання в обох групах досліджуваних на високому рівні, але у засуджених насильницького типу воно проявлено більше. Розбіжності між показниками обох груп знаходяться у області значимості. Таким засудженим притаманна злопам'ятність, вони довго пам'ятають образи, схильні болісно реагувати на подразники, які, на їх думку, торкаються їх гідності. Ці риси в більшому ступені проявляються у засуджених насильницького типу, причиною тому служить їх егоцентризм, надмірна самовпевненість, схильність до самовиправдовування. Застрагання афекту найбільш яскраво проявляється у засуджених, коли порушені їх особисті

інтереси, гордість, зачеплене самолюбство, а також різні форми пригнічення, хоча об'єктивно моральний збиток може бути незначним. Риси застрагання позначаються не тільки при нанесенні шкоди засудженому, але й у випадку його успіху, що виражається в зарозумілості, самовпевненості, зайвій підозрілості. Наша думка співпадає з думкою Ю.Кортневої, що при значному ступені застрагання честолюбні стремління особистості часто зазнають зривів, причиною яких є їх конфлікти з оточуючими. [3, с.173-187]. Такі засуджені зазвичай звинувачують в усьому інших, вони примхливі і не терплять заперечень, вони настільки нетактовні у своїх честолюбних задумах, що викликають своєю поведінкою щире обурення оточуючих.

Гіпертимність в обох групах засуджених проявлена на високому рівні і більш притаманна засудженим насильницького типу, ніж засудженим корисливого типу, і розбіжність між ними знаходиться в області значимості. Засуджені насильницького типу мають вищу психічну активність, оптимізм, в місцях позбавлення волі, вони більш діяльні, ініціативні і заповзятливі, прагнуть до лідерства у будь-яких обставинах. Але такі засуджені нездатні доводити почату справу до кінця, бути обов'язковими і відповідальними. Вони відрізняються прожектерством, легковажністю, нестійкістю інтересів, невмінням відповідати загальноприйнятими нормам поведінки. Часто переоцінюють свої можливості. Коли дозволяє ситуація, такі засуджені бувають дратівливі, але у зв'язку з їх жвавістю спостерігається і розпорошеність в діяльності. Проявом гіпертимності може з'явитися загальне занепокоєння, метушливість. Все це супроводжується частою зміною місця роботи, сфери діяльності. [3, с.18-20, с.62-101]. В місцях позбавлення волі при позитивній спрямованості такі засуджені займають посади бригадирів, ланкових, але негативна спрямованість таких засуджених та бажання лідирувати в середовищі засуджених приводить до порушення режиму відбування покарання, застосування будь-яких способів для отримання панівного становища і як слідство, неможливість швидко зайняти місце лідера в активі середовища засуджених, веде до нових правопорушень, а іноді і скоєння злочинів.

Показники тривожності в обох досліджуваних групах на низькому рівні і не мають великих розбіжностей. Такий рівень тривожності свідчить про наявність у засуджених невеликих переживань та хвилювань з приводу знаходження та адаптації до умов відбування покарання. Це пояснюється тим, що ми маємо справу зі злочинцями, які не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі.

На нашу думку, яка, до речі узгоджується з думкою відомого вченого Г.Ф.Хохрякова, що низький показник тривожності в характері засуджених - рецидивістів вказує на відсутність в їх поведінці хвилювання з приводу пристосування до місць позбавлення волі,

тому що вони звиклі до ізоляції і мають тюремний досвід. [8, с.126 - 135]

В свою чергу Ю.В.Кортнева вказує на те, що у осіб зрілого віку наявність зниженого рівня тривожності поєднується з пасивною агресією, безвідповідальністю. Занижений показник тривожності в характері засуджених свідчить про витіснення ними тривоги, спроби сховати своє положення, що порочить або неприйнятне для оточуючих через притягнення до кримінальної відповідальності. [3, с.217]. З одного боку це можуть бути хвилювання перед рідними через чергове засудження, з другого – перед іншими засудженими через те, що в черговий раз потрапив до місць позбавлення волі. При зниженому рівні тривожності та підвищеному рівні емотивності, як в нашому випадку, засуджені сприймають ситуацію такою, якою вона є, тому що, аналізуючи свій минулий досвід, вони розуміють, що не можуть досягти якихось змін під час відбування покарання в місцях позбавлення волі. [3, с.201].

За шкалою демонстративності показники на низькому рівні в обох групах досліджуваних. Засуджені усвідомлюють, що в місцях позбавлення волі їх поведінка постійно оцінюється іншими, і більшість з них намагаються самостійно контролювати свою поведінку, емоційні прояви. Засуджені не бажать чимось відрізнитись із загальної маси, бути непримітними для представників адміністрації установи, щоб не викликати з їхнього боку зайвої уваги. Вищевказані властивості більш притаманні злочинцям насильницького типу, вони мають нижчий рівень соціалізації, у них частіше виявляються порушення емоційної сфери. Також, низький показник демонстративності при підвищеній педантичності вказує на відносно слабо розвинуті або порушені комунікативні навички у засуджених, а високий рівень екзальтованості та емотивності в їх характері вказує на схильність до обачливої, провокативної поведінки, замкнутість, або зайву вибірковість у спілкуванні. [3, с.220]. Враховуючі умови місць позбавлення волі, до яких звиклі засуджені-рецидивісти, їх поведінці притаманні такі прояви.

Показники акцентуації характеру за шкалою возбудимості на високому рівні в обох групах досліджуваних, але у злочинців

корисливого типу цей показник трохи вище, ніж у злочинців насильницького типу. Для таких особистостей дуже істотні риси характеру, які виробляються недостатньою керованістю. Для образу життя засуджених вирішальними є потяги, інстинкти, некеровані спонукання. Їх реакції імпульсивні, у них немає терпимості, вони відрізняються підвищеною збудливістю, дратівливістю, агресивністю, часто не здатні контролювати свої емоції і поведінку в стані гніву, можуть ігнорувати моральні норми. [3, с.31]. Підвищена возбудимість при даному показнику демонстративності вказує на послаблені навички саморегуляції і нездатності до коригування власної поведінки, засуджені схильні не помічати чи ігнорувати очікування оточуючих. [3, с.171]. Возбудимі особистості легко та швидко втрачають рівновагу, самовладання в спілкуванні з іншими. На думку М.І.Єнікеева такі засуджені часто вперті, невживчиві, конфліктні, дріб'язково вимогливі і владні.

Рівень дистимності в обох групах на високому рівні, але у засуджених корисливого типу він вищий, тому їм більше притаманні чутливість до негативних та травматичних ситуацій. Вони більше уразливі в місцях позбавлення волі, більше потерпають від обмежень через вищу культивованість, ніж засуджені насильницького типу.

Педантичність у засуджених насильницького типу трохи вище, ніж у засуджених корисливого типу. Їх поведінка відрізняється ґрунтовністю, зібраністю, пунктуальністю, високим самоконтролем, здатністю чітко виконувати обов'язки. Але при цьому інертність психічних процесів, яка властива представникам цього типу, призводить до повільності, загальмованості, перестраховки, уникнення творчих рішень, малої продуктивності розумових процесів. [3, с.49]. В діях засуджених проявляється надмірна стандартність і передбачуваність, неодохотворений автоматизм. При сильних проявах педантизму можуть виникати злісно - тоскливі настрої, викликані безпорадністю перед ситуацією щось змінити, підкорити своїй волі незалежні, сталі обставини місць позбавлення волі.

Циклотимність у засуджених насильницького типу вище, ніж у засуджених корисливого типу. За думкою

К.Леонгарда, особам з циклотимною акцентуацією притаманні зміни гіпертимних і дистимних станів у зв'язку з якимись конкретними подіями, чи без них. [5]. Тому у засуджених насильницького типу частіше відбуваються різкі зміни настрою. Їх вчинки і дії з боку здаються немотивованими, а поведінка труднопередбачуваною. При певних настроях у них знижується рівень працездатності, вони важко переживають навіть дрібні неприємності і невдачі. Будь-яка критика таких осіб викликає у них роздратованість та обурення. Висока циклотимність в поєднанні з показником тривожності на низькому рівні вказує на безтурботність в поведінці засуджених, їх безвідповідальність, порушення чи ігнорування зобов'язань перед іншими. [3, с.150].

Екзальтованість є яскраво вираженою рисою характеру для обох груп досліджуваних, але у злочинців корисливого типу вона вище. Вони дуже вразливі, більш бурхливо реагують на події, переживають або вникають в проблеми інших. Це, на нашу думку обумовлено ширшим діапазоном емоційних станів засуджених корисливого типу, їх бурхливішою реакцією на психоемоційні подразники.

Показники емотивності засуджених в обох групах на високому рівні і майже не відрізняються між собою. Засудженим з вираженою емотивністю притаманні різкі зміни настрою за незначних приводів, прояви співпереживання іншим.

Висновки

Будь-яка пенітенціарна політика вимагає наукової типологічної класифікації цієї групи суспільства, яка зветься злочинною. Для пристосування злочинця до життя у суспільстві потрібні сучасні дієві міри впливу на його особистість. Але єдиної та такої, що усіх задовольняє типологічної класифікації злочинця ми все ще не маємо.

Вплив зовнішніх умов та обставин відбувається не механічно, а відбиваючись крізь психіку, характер, темперамент людини. В залежності від умов життя і діяльності темперамент людини постійно змінюється. Темперамент впливає на злочинну активність особистості, зумовлює в ряді випадків загальну манеру, стиль, інтенсивність скоєння злочинів. Але той чи інший тип темпераменту не буде мати самостійного значення і характеризувати

Питання психології

засудженого з поганого чи хорошого боку. Така характеристика можлива лише з урахуванням інших якостей особистості, і насамперед її моральних якостей, спрямованості волі.

Певних якостей особистість людини завжди набуває в процесі взаємодії зі своїм навколишнім оточенням. Деякі з цих якостей є більш фундаментальними, інші виникають, змінюються під впливом зовнішніх умов і по різному виражені, а деякі акцентуєвані, їх реалізація завжди потребує додаткових умов чи зусиль. Але в місцях позбавлення волі людина не має можливості реалізувати свої якості звичним для неї образом.

Показники демонстративності та тривожності засуджених в обох групах на низькому рівні, а такі акцентуації характеру, як застрягання, возбуди́мість, педантичність, гіпертимність, дистимність, циклотимність, емотивність мають високі показники.

Наявність високих рівнів акцентуацій характеру більшості шкал свідчить про велику долю акцентуєваних особистостей серед засуджених-рецидивістів як корисливого, так і насильницького типу. Але дані за цими шкалами вказують на добру компенсацію акцентуацій в характері засуджених та їх безпроблемну адаптацію до майже звичних для них умов.

Особистісні якості, які з'явилися у засуджених та підсилилися в умовах позбавлення волі, є результатом життєдіяльності в певному соціальному середовищі. Акцентуація особистісних якостей для місць позбавлення волі явище закономірне. Закономірність пов'язана з тим, що акцентуація є засобом пристосування до середовища, що викликане з одного боку характером середовища, а з іншого - особистісними якостями злочинців - рецидивістів. Вихідне протиріччя проявляється і на рівні особистості, воно послабляється чи підсилюється, тому що індивіди мають різні якості і тому по різному пристосовуються до нових умов, по різному його відчують.

Акцентуація веде до звуження можливостей у використанні великої кількості захистів. Тому акцентуєвана особистість більш уразлива, гірше адаптується.

Вивчення акцентуацій характеру рецидивістів показує, що вихідне протиріччя, яке, так би мовити переміщується в особистість, набуває психологічного забарвлення. Але проявляється воно з різною силою, тому що засуджені по різному використовують можливості соціального середовища в якості засобу компенсації, але це питання потребує подальшого вивчення.

Література

1. Антонян Ю.М. Личность преступника. Криминально-психологическое исследование / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. : Норма : Инфра – М, 2010. - 368с.
2. Волошин Н.И., Вопросы борьбы с преступниками-рецидивистами / Н.И. Волошин., П. Ф. Гришанин., В. П. Лавров., И. В. Шмаров // - М.: Высшая школа МООП РСФСР, 1964. - 99 С. - (Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел).
3. Кортнева Ю. Диагностика актуальной проблемы / Ю.Кортнева // - М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. - 240с.
4. Краснушкин Е.К. Избранные труды. / Е.К. Краснушкин // [Ред. коллегия: В. М. Банщикова и др..] М., Медгиз, 1960. 608с.; 1л. портрет.
5. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард // - Киев : Вища школа, 1989. - 374 С.
6. Мамонтова С.Н. Прикладная юридическая психология.- http://www.koob.ru/mamontova_s_n/prikladnaja_uridicheskaya_psihologia
7. Познышев С.В. Криминальная психология: Преступные типы. / С.В.Познышев // О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности / Сост. и предисл. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. - М.: ИНФРА-М, 2010. - IX, 302 с. - (Библиотека криминолога).
8. Хохряков Г.Ф. Преступления осужденных: причины и предупреждение / Г.Ф. Хохряков, Г.С.Саркисов // Ереван : Айстан, 1988. - 280 с.